

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نجات، ادیان و فاهمه بشری
(جستاری در نجات‌شناسی صدرایی و اسلامی)
رضا حاجی ابراهیم

زمستان ۱۳۸۴

«نجات» و «رستگاری» مفاهیمی دینی‌اند که مهم‌ترین مقصد حیات بشری می‌توانند بود. در برابر آنها، سعادت به عنوان یک مفهوم فلسفی قرار دارد، تا حدودی همان بار مسئولیت معنایی را بر دوش می‌کشد، گو اینکه خود نیز در دین به گونه‌ای نمود پیدا می‌کند. از طرفی حق جویی و حق‌خواهی نیز از ویژگی‌های دیگر بشر است که بر حیات او سایه می‌اندازد و با مصلحت و سعادت و نجات او پیوند پیدا می‌کند، حال این پیوند از چه سنخ و تا چه حد است؟ این سؤالی است که می‌توان انتظار داشت که در کتاب‌ها و رساله‌هایی از این دست که پیش‌روی خواننده گرامی است، پاسخ یابد.

عقل و فاهمه بشر از یک سو و وحی الاهی از سوی دیگر، دو منبعی هستند که در زمینه سعادت و رستگاری بشر سخن گفته‌اند. چه نسبتی میان این دو در این موضوع خاص برقرار است و نقش هر یک در این زمینه چیست؟ آیا می‌توان برای دست‌یابی به رستگاری و سعادت به یافته‌های بشری اکتفا کرد؟ آیا باید به وحی خاصی ملتزم بود؟

آنچه در این کتاب آمده است، حاصل کوشش فاضل گران مایه جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر رضا حاجی ابراهیم است که به مسئله نجات از دو منظر دین و عقل نگریسته و سعی کرده است تا خواننده فرهیخته خود را با ابعاد بحث آشنا سازد و با بیانی مستدل وی را در راه‌یابی به طریقت حق یاری نماید. این تلاش ارزشمند، نه صرفاً از حیث نتایج اخذ شده، که افزون بر آن، از حیث شیوه آزاداندیشانه پژوهش قابل ارج نهادن است.

مؤسسه فرهنگی طه و انجمن معارف اسلامی، بنا به وظیفه مشترک خود در جهت نشر اندیشه‌های متکی به عقل و دین، زمینه انتشار این اثر ارزشمند را فراهم آوردند تا روشنایی دیگر باشد بر راه پر فراز و نشیب رستگاری بشر و دست‌مایه‌ای گردد برای اندیشه‌هایی ژرف‌تر و نوتر.

کتاب طه
مؤسسه فرهنگی طه

آیت عشق
انجمن معارف اسلامی ایران

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۱	الف. پرسش‌های اساسی
۱۵	ب. بیان موضوع
۱۵	ج. بیان هدف
۱۷	د. ساختار کلی رساله
۱۸	هواژه‌شناسی بحث
۱۹	۱. نجات
۱۹	۲. رستگاری
۱۹	۳. سعادت
۲۰	۴. فلاح
۲۱	۵. فوز
۲۱	۶. شقاوت
۲۲	نتیجه‌گیری

فصل اول: نجات و فاهمه بشری

۲۶	«نجات» و «فاهمه بشری»
۲۷	۱. معرفت
۲۷	۲. معرفت حصولی و حضوری
۲۷	۳. تصور و تصدیق
۲۸	۴. مفاهیم کلی و جزئی
۲۸	۵. نقش مقولات و مفاهیم کلی در معرفت
۲۹	۶. نظریه «لوح سفید» در حوزه تصورات
۳۰	۷. اصالت حس در تصورات
۳۱	۸. اقسام مفاهیم کلی
۳۴	۹. سرچشمه‌های معرفتی انسان مدرن
۳۵	۱۰. تعریف سه جزئی معرفت
۳۸	۱۱. اقسام گزاره در دیدگاه هیوم
۴۰	۱۲. اقسام گزاره در تحلیل کانت
۴۲	۱۳. تعریف چهار جزئی «معرفت» در اندیشه کانت

۱۴. اصالت عقل در تصدیقات	۴۳
۱۵. دو مشکل اساسی در باب امور خارج از محدوده تجربه‌های مشاع	۴۵
۱۶. طرق کسب معرفت نسبت به امور خارج از محدوده تجربه‌های مشاع	۴۶
۱۷. معانی «مدل»	۴۹
۱۸. مراد از «مدل» در این نوشتار	۵۲
۱۹. مخاطرات معرفتی استفاده از «مدل سازی» در فهم امور	۵۵
۲۰. ضرورت ارجاع دریافت‌های حاصل از «مدل سازی» بر تجربه	۵۷
نتیجه‌گیری	۶۰

فصل دوم: «نجات» و «کثرت ادیان»

نجات و کثرت ادیان	۷۱
الف. دین به مثابه پیام نجات	۷۱
ب. تنوع ادیان و سؤالات ناشی از آن	۷۳
ج. سه دیدگاه در باب ادیان	۷۶
۱. انحصارگرایی دینی نجات‌شناختی	۷۶
۲. شمول‌گرایی نجات‌شناختی	۷۹
۳. کثرت‌گرایی نجات‌شناختی	۸۲
۴. تسامح دینی	۸۲
د. بررسی و نقد کثرت‌گرایی دینی	۸۳
۱. پاره‌ای نکات روش‌شناختی	۸۳
۲. زمینه‌های شکل‌گیری نظریه کثرت‌گرایی دینی	۹۰
۳. پیش‌فرض‌های اصلی کثرت‌گرایی دینی	۹۶
۴. بررسی آرای مندرج در تجربه‌گرایی دینی	۱۰۰
هـ. بررسی ادله کثرت‌گرایان	۱۱۱
۱. دلیل اول: تعدد تفاسیر تجربه دینی	۱۱۱
نقد دلیل کثرت‌گرایان ذات‌گرا	۱۱۳
نقد دیدگاه هیک در باب گوهر دین	۱۱۸
کثرت‌گرایی و دعاوی متعارض ادیان	۱۲۴
نقد تحلیل کثرت‌گرایان در باب دعاوی متعارض ادیان	۱۲۷
کل‌گروی و استفاده از مدل اشاری صدق در توجیه کثرت‌گرایی حقیقت‌شناختی	۱۳۲
نقد «کل‌گروی» در آموزه‌های ادیان	۱۳۳

۱۳۶	نقد مدل اشاری صدق در گزاره‌های دینی
۱۳۸	کثرت‌گرایی دینی و تشکیکی بودن نجات
۱۳۹	تشکیکی بودن «حقیقت» مورد انتساب به ادیان
۱۴۳	۲. دلیل دوم: تکافوی ادله توجیه‌گر آموزه‌های ادیان
۱۴۴	نقد دلیل دوم کثرت‌گرایان دینی
۱۵۲	نتیجه‌گیری
۱۵۵	پی‌نوشت
۱۵۵	۱. مخالفت با الهیات طبیعی
۱۵۶	۲. فلسفه کانت و تحویل دین به اخلاق
۱۵۷	۳. تعارض علم و دین
۱۵۸	۴. ظهور مکتب رمانتیک
۱۵۸	۵. نقادی متون مقدس

فصل سوم: نجات در حکمت متعالیه

۱۶۰	نجات در حکمت متعالیه
۱۶۱	مقدمه
۱۶۳	الف. مهم‌ترین پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی حکمت متعالیه
۱۶۳	۱. نفس
۱۶۴	۲. جوهریت نفس
۱۶۴	۳. تجرد نفس
۱۶۵	۴. قوای نفس
۱۷۰	۵. تجرد خیال و وهم، و نتایج آن
۱۷۰	یک. تجرد خیال و وهم
۱۷۱	دو. مهم‌ترین نتایج تجرد خیال
۱۷۳	۶. نحوه حدوث و بقای نفس
۱۷۵	۷. نحوه ارتباط نفس و بدن
۱۷۶	۸. اتحاد مدرک و مدرك (اتحاد معلوم و عالم)
۱۷۷	۹. آثار خارجی تصورات، حالات و ملکات باطنی
۱۷۷	۱۰. امکان‌پذیری/ناپذیری تناسخ
۱۷۷	یک. اقسام تناسخ
۱۸۰	دو. دلیل محال بودن تناسخ ملکی
۱۸۱	ب. مهم‌ترین پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی حکمت متعالیه
۱۸۱	۱. اصالة الوجود
۱۸۱	۲. تشخیص و تمیز هر چیز، به وجود اوست
۱۸۱	۳. تشکیک در وجود
۱۸۲	۴. حرکت جوهری و اشتداد وجودی
۱۸۳	۵. شیئیت شیء به صورت آن است

۶. «وحدت» در اشیا به یک نحو و در یک مرتبت نیست	۱۸۳
۷. هویت و تشخیص بدن، به نفسی متکی است، نه به جرم آن	۱۸۴
۸. امکان شکل‌گیری صورت‌های مقداری و هیئت‌های جرمی، بدون حضور ماده	۱۸۴
۹. حصر عوالم در سه عالم	۱۸۵
۱۰. «مثال متصل» و «مثال منفصل»	۱۸۶
۱۱. قوس نزول و صعود وبرزخ متصل و منفصل	۱۸۷
ج. حیات پس از مرگ در حکمت متعالیه	۱۸۸
۱. بقای نفس پس از مرگ	۱۸۸
۲. همراهی نفس با بدن، پس از مرگ	۱۸۹
۳. کیفیت شکل‌گیری بدن مثالی	۱۹۰
۴. وحدت نوعی انسان‌ها در دنیا و اختلاف نوعی‌شان در آخرت	۱۹۱
۵. تبیین معاد جسمانی در حکمت متعالیه	۱۹۲
د. سعادت و شقاوت در حکمت متعالیه	۱۹۴
۱. معنای سعادت	۱۹۴
یک. نسبت لذت و سعادت	۱۹۷
دو. نسبت بهجت و سعادت	۱۹۹
سه. نسبت آرزوها و سعادت	۲۰۰
چهار. نسبت رضایت و سعادت	۲۰۱
۲. چیستی لذت	۲۰۳
۳. اقسام لذت	۲۰۸
تفصیل لذات و آلام نفس	۲۱۲
۴. چیستی سعادت در نگاه صدرالمتهلین	۲۱۵
۵. اقسام سعادت	۲۲۰
۶. عوامل و موانع سعادت حقیقی در تحلیل صدرایی	۲۲۳
۷. شقاوت و اقسام آن در تحلیل صدرایی	۲۲۷
۸. عوامل شقاوت در نگرش صدرایی	۲۳۰
الف. علل شقاوت عقلی	۲۳۳
ب. علل شقاوت حسی	۲۳۶
۹. مراتب سُعدا و اشقیا	۲۳۹
یک. مراتب سُعدا و اشقیا در نگاه ابن‌سینا	۲۳۹
دو. مراتب سُعدا و اشقیا در نگاه شیخ اشراق	۲۴۲
سه. مراتب سُعدا و اشقیا در نگاه صدرالمتهلین	۲۴۶
ه. نجات در حکمت متعالیه	۲۵۸

۲۵۸	۱. چپستی نجات در نگرش صدرایی
۲۶۱	۲. عوامل و موانع نجات
۲۶۹	۳. اکثری بودن نجات
۲۸۳	و. نتیجه‌گیری
۲۸۹	پاره‌ای ملاحظات بر نجات‌شناسی صدرایی

فصل چهارم: نجات از دیدگاه نقلی

۳۰۰	نجات از دیدگاه نقلی
۳۰۰	الف. اهمّ پیش‌فرض‌های فهم متون اسلامی
۳۰۰	۱. وجود خداوند
۳۰۱	۲. علم، قدرت، اراده، و حکمت خداوند
۳۰۱	۳. ارادهٔ خداوند بر مداخلهٔ تشریعی در زندگی آدمیان
۳۰۱	۴. تجلّی ارادهٔ تشریعی خداوند در قالب نبوت
۳۰۱	۵. «معجزه» راه احراز صدق دعوی نبوت
۳۰۲	۶. عصمت انبیا در مقام تلقّی، حفظ و ابلاغ وحی
۳۰۲	۷. صدق خداوند
۳۰۲	۸. «قرآن» معجزهٔ جاودان پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله
۳۰۳	۹. حجیت ذاتی قرآن
۳۰۴	۱۰. حجّیت «سنت» در پرتو حجّیت قرآن
۳۱۰	۱۱. قرآن، حجت مستقل اما غیرمنحصر
۳۱۲	۱۲. محکم و متشابه در روایات
۳۱۴	۱۳. مراحل فهم دیدگاه دینی
۳۱۶	ب. ارکان انسان‌شناسی اسلامی
۳۱۶	۱. انسان، موجودی دو ساحتی
۳۱۷	۲. روح مجرّد، هویت حقیقی آدمی
۳۱۸	۳. «فطرت»، سرشت مشترک انسان‌ها
۳۲۴	۴. اختیار آدمی
۳۳۲	ج. مبانی نجات‌شناسی اسلامی
۳۳۲	۱. فطرت، نجات و سعادت
۳۳۳	۲. نقش وحی در تقویت و هدایت تمایلات فطری
۳۳۵	۳. گسترهٔ رنج و راحت آدمی
۳۳۶	یک. رابطهٔ دنیا و آخرت
۳۳۹	دو. معنای عام عمل
۳۴۰	سه. رابطهٔ اعمال دنیوی و پاداش‌های اخروی
۳۴۴	۴. «رشد»، هدف تعالیم و حیانی و مقصد سلوک انسانی
۳۴۷	۵. «عبودیت»، راه دستیابی به «رشد»
۳۵۰	یک. عبادت و عبودیت

۶. مقوّماتِ عبودیت	۳۵۴
یک. جست‌وجوی حقیقت	۳۵۶
دو. التزام به حقیقت	۳۵۸
اسلام، ایمان، تقوا و احسان	۳۵۹
سه. سعی آدمی	۳۶۳
۷. لوازم رشد و آثار عبودیت	۳۶۸
یک. آرامش	۳۶۸
دو. معرفت و نورانیت	۳۶۹
سه. تجلی اوصاف الهی در عبد	۳۷۱
چهار. قرب به خدا	۳۷۲
۸. عوامل خسارت و شقاوت	۳۷۴
یک. کفر و کفران	۳۷۵
دو. فسق و فجور	۳۸۱
د. «نجات» از منظر اسلام	۳۸۴
۱. عوامل نجات	۳۸۵
۲. مقوّمات نجات	۳۸۷
یک. جست‌وجوی حقیقت و دستیابی به حجت	۳۸۷
دو. التزام به حجت	۳۸۹
۳. نسبت حقیقت و نجات	۳۹۰
یک. اشتراط عذاب به اتمام حجت	۳۹۰
دو. استضعاف و دوران فترت	۳۹۳
سه. التزام به حجت، هندسه نجات	۳۹۶
ه. نجات و کثرت ادیان، از منظر اسلام	۳۹۹
۱. وحدت دین و کثرت شرایع از نگاه اسلام	۳۹۹
۲. کثرت‌گرایی زمانی، در عین انحصارگرایی غیرزمانی در دو مقوله وظیفه و نجات، به شرط اتمام حجت	۴۰۰
۳. حقانیت طولی ادیان آسمانی	۴۰۲
۴. بطلان سه دیدگاه انحصارگرا، شمول‌گرا و کثرت‌گرا در کثرت عرَضی ادیان	۴۰۳
۵. حکم اعمال نیک پیروان دیگر ادیان	۴۰۶
و. خلاصه و نتیجه‌گیری	۴۱۴
فهرست منابع	۴۲۳

مقدمه

الف. پرسش‌های اساسی

برخلاف مفهوم «سعادت» که بیشتر صبغه‌ای فلسفی دارد و کاربردش در عرف فیلسوفان شایع‌تر است، «نجات» و «رستگاری» مفاهیمی الهیاتی هستند که بارنگ و بویی کلامی، کاربردشان در عرف دینداران رایج و غالب است. آدمی در جهانی زندگی می‌کند که بسیاری از امور، باب طبع و میل او نبوده و این ناملايمات دلهره‌ها، رنج‌ها و تلخ‌کامی‌های گوناگونی را در وجود او برمی‌انگیزاند.

انسان‌ها جملگی بین آنچه می‌بینند و مایه رضایتشان نیست، و آنچه می‌خواهند و برایشان حاصل نمی‌شود، دائماً فاصله‌ای یافته، تمام اعمال ارادی خویش را (به گونه‌ای مستقیم یا غیرمستقیم) برای پیمودن این فاصله سامان می‌دهند. از این چشم‌انداز، زبان حال آدمیان، جز این نیست که «آنچه